

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉTELEI

ZRINYI MIKLÓS

ÍRTA:

KLANICZAY TIBOR

AZ IRODALOMTUDOMÁNY KANDIDÁTUSA

1954

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTŐ BIZOTTSÁG

Az értekezés opponensei:

KARDOS TIBOR a MTA. lev. tagja

TOLNAI GÁBOR a MTA. lev. tagja

ELEKES LAJOS a történelemtudomány doktora

Zrínyi ifjúsága

1. Zrínyi Miklós hazája és családja évszázados ellenségének, a töröknek a gyűlöletét, elszánt harci szellemet, de egyúttal a nemzet másik ellensége, a Habsburg-hatalom melletti lakáj szerepet örökölte családjától. Gyámjai igyekezete ellenére azonban Zrínyi fejlődése a királyi és érseki udvar szándékától eltérően alakult már ifjúkorában is.

2. A Zrínyi-birtok Horvátország és a Dunántúl egyik legnagyobb árutermelő gazdasága; az Itáliába irányuló marhakereskedelem központja. Zrínyi Miklós a jövedelem gyarapításának olyan módját választotta (a kereskedelem fejlesztését), amely — szemben a majorsági gazdálkodás kiterjesztésével — nem ró elviselhetetlen terheket a jobbágyokra. Zrínyi saját jól felfogott érdeke alapján a parasztgazdaságok megvédésére törekedett, ami lehetővé tette földesúr és jobbágyai között olyan viszony kialakulását, melyre történelmünk feudális korszakában csak legnagyobb hőseink szolgáltattak példát.

3. Ifjúkori törökellenes harcai a tapasztalatszerzés lehetőségét biztosították számára mind a török, mind az udvar irányában. Megfigyelhette, hogy a török már gyenge, és hogy Bécs ennek ellenére minden eszközzel akadályozza a végek védelmét. Fokozottan érezte ezt Zrínyi, amikor a harmincéves háború során a svédek, majd az I. Rákóczi György elleni harcra kényszerítették. Különösen az erdélyi csapatok ellen vívott dicstelen harc érlelte ki benne azt a meggyőződést, hogy a magyar politika rossz úton halad, hogy a magyar főurak Habsburg-barát politikája romlásba viszi az országot. Saját politikai tapasztalatai, valamint történeti olvasmányai és a török kérdés nemzetközi összefüggéseiben való jártassága ahhoz a felismeréshez juttatták, hogy az ország két része közötti háború, a vallási viszály, a Habsburgoktól való segítségvárás helyett, elérkezett a török elleni nemzeti összefogás és a török kiűzésének az ideje. Ennek az elképzelésnek adott művészi módon kifejezést a Szigeti Veszedelemben.

4. Az 1640—45 közötti évek Zrínyi költővé érlelődésének az esztendei. Első szerelmi versei alapján a Balassit követő főúri epigon-költészet vonalába tartozik; a külföldi irodalmak közül az antik

költőktől és az ú.n. olasz barokk költészet mestereitől tanul. Zrínyi költői pályakezdésénél különös fontossága van Balassi versei közvetlen hatásának is. Korán megjelenik Zrínyi egyéni hangja is, amely elsősorban a népköltési motívumok gyakori használatában és az erő hatásos ábrázolásában nyilvánul meg. Zrínyi idilljeiben az eposzíró számos erénye is felcsillan már.

A Szigeti Veszedelem genezise

1. A Szigeti Veszedelemben kettős célkitűzést igyekezett a költő megvalósítani: a szigetvári hősnak, mint a család büszkeségének és saját példaképének megörökítését és a török kiűzésére vonatkozó program kijelölését. Az első cél eleve meghatározta a mű témáját, a második viszont az eposzi formát követelte meg.

2. Zrínyi eposza létrejöttének megvoltak a belső irodalmi előfeltételei. A magyarnyelvű irodalom, s különösen a históriás ének-költészet felhalmozott olyan költői elemeket, melyek a magyar eposz megszületését előkészítették. XVI. századi előzményekre, a reformáció íróira vezethető vissza az eposz »alapeszmé«-je, a töröknek a magyarság büntető ostoraként való beállítása. Az eposz e közép-ponti gondolatának az ellenreformációtól való eredeztetése erőszakolt belemagyarázásokra és filológiai félreértésre alapozott téves állítás. Az eposz alapkoncepciójának közvetlen forrása és előzménye: Magyar István könyve. E hazai előzmények továbbfejlesztését segíti elő, teszi lehetővé a külföldi eposzok ismerete. A világirodalom nagy eposzaiból átvett motívumokkal, elemekkel Zrínyi a kongeniális alkotó művészi eredetiségével bánik; nem utánoz, hanem egy évezredek fejlődése során kialakult eposzi hagyományt, közkincset vesz birtokba.

3. A szigetvári ostrom önmagában, az okleveles adatok fényénél, nem eposzi téma, a szigetvári hős nem eposzi hős. A szigeti küzdelem története mégis alkalmas, sőt egyedül alkalmas eposzi téma Zrínyi számára: a XVII. században kizárólag Szigetvár ostroma válhatott egy a jelen valóságát tükröző és nagy nemzeti programot hirdető eposz élő és művészi témájává. Ez azoknak a történelmi viszonyoknak és eseményeknek köszönhető, melyek a kortársak és az utódok szemében a szigeti védelmet a török-magyar várháború nagy fordulópontjává avatták. A téma a humanista szerzők kezén ideológiai és művészi szempontból egyre gazdagodott, s mire a költőhöz elérkezett, alkalmassá vált eposzi feldolgozásra és Zrínyi eszméinek hordozására.

4. A költő, a »fabulás« részeket kivéve, hitelességre törekedett, a históriás énekek hagyományát követve ezzel. Az ostrom minden

mozzanatának, szereplőjének megtalálható a történeti alapja, Zrínyi ott sem magától költötte az eseményt, ahol erre nem ismerhetett írott forrást. Igazi nagy történeti epikushoz méltón: nem légből kapva hozza létre a múlt eseményeit és szereplőit, s konstruál belőlük történetet, hanem az életben, a ténylegesen megtörtént eseményekben, illetve azok emlékében keresi meg a mese körvonalait, típusait és jellemeit.

5. Mind az eposzi forma, mind az eposzi téma kialakulásában nagy része volt a néphagyománynak. A külföldi eposzokból átvett mozzanatókat gyakran a néphagyomány szellemében formálja újjá; a néphagyományból szerzett értesüléseket pedig szinte egyenrangúan kezeli a történeti forrásokkal.

6. Az eposz genezisének, valamennyi összetevőjének vizsgálata azzal zárul, hogy a Szigeti Veszedelem keletkezése nem véletlenszerű, megmagyarázhatatlan jelenség, hanem a XVIII. századi társadalmi és politikai viszonyokból, valamint a magyar irodalom belső fejlődés-törvényeiből következő szükségszerűség.

A Szigeti Veszedelem elemzése

1. Az eposz cselekményével a költőnek sikerült igazolnia azt az alapkoncepciót, hogy a töröknek hatalma van a bűnös, széthúzó, katonailag gyenge és elmaradott Magyarország felett, de bukásra van ítélve azokkal a szigetváriakkal szemben — bármily kis létszámúak is, — akikben az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a legkiválóbb erények testesülnek meg. Ezt az alapkoncepciót már Zrínyi előtt kidolgozták és a szigetvári eseményt már a humanista frók eposzi rangra emelték, de a Szigetvár köré csoportosított eszmék és a téma valósága közti ellentétet nem tudták megszüntetni. Csak Zrínyinek sikerült — elsősorban a cselekmény mesteri bonyolításával — művészileg hitelessé tenni, hogy az önmagában nem különösen jelentős esemény valóban sorsdöntő fordulat a nemzet életében és hogy a túlerővel szemben elesett kis Szigetvár valóban győzelmet aratott a törökön. Az eposz fő mondanivalója ezért a következő: a hazáját védő nép győzelme szükségszerű, ha egységes, ha katonailag a legmagasabb színvonalon áll, ha nincsenek közte árulók; a hódító zsarnokok csak látszólag erősek, míhelyt olyan ellenféllel kerülnek szembe, mint az eposz Szigetvára, birodalmuk belső ellentmondásai kiütözköznek, hatalmas szervezett erejük felbomlik. Az eposz végső tanulsága: ha az egész magyarság felemelkedik arra a katonai és erkölcsi magaslatra, ahol a szigetváriak álltak, akkor a török hódítók magyarországi uralma megpecsételődött.

2. Zrínyi eposza azáltal válik nagy remekművé, hogy a török-ellenes politikai program, a hazafias eszmék kifejezése, egyben a valóságnak, saját kora társadalmi viszonyainak hű tükrözését is jelenti. A költő, amikor a hagyományokra támaszkodva, mennél pontosabban igyekszik visszaadni, bemutatni azt a kort, melyben története játszódik, szilárdan saját századának, az abszolutizmusok korának talaján áll. Az eposzban megkapjuk a XVI. századi végvári élet couleur locale-ját, a lényegét mégis a XVII. századi nagy hadseregek ütközeteinek a légköre, és az abszolutizmusok kialakulásával együttjáró politikai szenvedélyek alkotják. A költő ábrázolásában az egység, rend, fegyelem, szervezett hadviselés, korlátlan tekintélyű vezetés mindig fölényben van az anarchiával szemben, akkor is, ha ez az ellenség fölényét jelenti, ami az abszolutizmus megteremtésére irányuló haladó, de még feudális, követelés művészi megfogalmazása.

3. A Szigeti Veszedelemben az abszolutisztikus követelés mellett, és részben azzal szemben, hangot kapnak a nép vágyai és törekvései is. A rend és rendetlenség, vagyis centralizáció és anarchia ellentétén kívül egy másik megkülönböztetés is érvényesül: a feudális urak és keleti despoták embertelen moráljának és a nép természetes erkölcsi eszményeinek a szembeállítás. Ez utóbbi eszményeknek a szigetvári védők a hordozói, akiknél így az abszolutisztikus és népi eszmények összeolvadnak. Ez azonban mély ellentmondást rejt magában, hiszen az abszolutizmus, kezdetben haladó jellege ellenére, nem a nép vágyainak a megtestesülése, hanem a nép fokozott elnyomásának a kormányzati rendszere. Ez az ellentmondás a valóságnak a tükröződése: az ország felszabadításához a nép tömegmozgalma és egy megreformált feudális államhatalom egyaránt szükséges volt.

4. A török, illetve a magyar és horvát szereplők ábrázolásában jelentős különbség van. Az ellenséges figurák ábrázolása reálisabb, a védőket viszont a költő idealizálja. A török vezetőkben — egy-két kivétellel — az abszolutizmusok államrezonját hirdető korszerű politikus-típusok jelennek meg, a szigetváriakat ezzel szemben bizonyos naív, vallásos heroizmus jellemzi. Reális politikai megállapítások mindig a török részéről hangzanak el az eposzban, míg a szigetváriak ugyanazon kérdéseket minden esetben vallásosan, és a kor reálpolitikusaitól idegen gyanakvásmentes hősi pátozzsal interpretálják. Ez az eltérés a legélesebben a Habsburg-kérdésben jelentkezik. Ennek a kettősségnek az oka a két szembenálló tábor ábrázolásának különböző valóság-alapjában keresendő: a török birodalom egy objektíve *létező monarchia*, míg Szigetvár egy *eljövendő* ideális társadalmi-politikai rendszer *eszménye*.

5. Revízió alá kell venni a Szigeti Veszedelem vallásos jellegről szóló eddigi megállapításokat. Az eposz csodás gépezetében

nem a katolikus teológia, vagy valamiféle következetes keresztény vallásos gondolkodás érvényesülését, hanem a csodás mozzanatoknak a cselekmény jellege által kívánt eklektikus összeválogatását tapasztaljuk. A keresztény vallás, az antik mitológia és a népi mítosz elemei összeötvöződnek az eposz csodás keretében. Ezen belül a vallásos elemek túlsúlya érvényesül, amit a téma és az eszmei mondanivaló követelt meg; ez a keresztény gépezet azonban — ha nem is a költő tudatos elhatározásából, hanem az eposzban ténylegesen megvalósult állapotban — a világi témának és mondanivalónak van alárendelve.

6. Az eposz művészi kidolgozásában, szerkezetében, a jellemek és a stílus megformálásában egy naív- és egy műepikai ábrázolásmód összefonódottságát mutathatjuk ki. A jellemábrázolásban a műköltői lelemény hallatlan gazdagságával együttjár a belső konfliktusoknak külső ellentétekké való átváltoztatásának a népi epikára emlékeztető gyakorlata. Az eposz szerkezetének egyik törvényszerűsége az ellentéteknek hasonló helyzeteken, beállításokon keresztül való kiemelése; az erők, események, személyek egyensúlyának megteremtése, — a szimmetria elvének érvényesülése. Ez az alapjaiban népi; mesei szerkesztéstechnika beleépül az eposz bonyolultán kiszámított, a legkisebb árnyalatokra is ügyelő, az eposz eszmei tartalmában oly nagy szerepet játszó rend, fegyelem, egység, szervezethez esztétikai megtestesüléseként szemlélhető, műköltői kompozíciójába. Az eposz nyelvi és stílári megformálása népi gyökerű, a népi epika stílusa azonban alig szétbogozhatóan szövődik össze a magasrendű műköltői stílusművészettel. Az eposz művészi kidolgozásának ez a kettősége adja meg a Szigeti Veszedelem sajátos, — más eposzoktól eltérő — művészi karakterét. Ez a kettőség összhangban van az eposz tartalmi-eszmei ellentmondásaival, valamint műköltői és népköltészeti előzményeivel; következetes érvényesülése a tartalom és forma egységének megvalósulása.

7. Nem fogadható el a régebbi kutatásnak az az álláspontja, hogy a Szigeti Veszedelem nyelvi színvonala alacsony, alatta marad az eposz költői alakításának. Zrínyi saját nyelvjárását emeli irodalmi nyelvvé az eposzban: innen nyelvi elszigetelődése. A nyelvi kidolgozás a hősi tárgyhoz és az eposz eszmeiségéhez méltó: népi talajról fakadt igazi eposzi műnyelv. Az eposz verselése sem tekinthető pongyolának, rossznak; Zrínyi ritmusképlete nem a felező tizenkettős volt. Zrínyi ritmusának vizsgálata még nem tekinthető lezárt-nak, Vargyas elmélete azonban megtette a megoldás felé a döntő lépést.

8. A Szigeti Veszedelem realista alkotás, mely a történelmi fejlődés lényegét, a tipikus történelmi folyamatot ábrázolja. Realizmusának korlátai nem a költő tökéletlenségéből, hanem kora való-

ságából következnek: a népi öntudat adott fejlettségi foka még nem teszi lehetővé a realizmus olyan kibontakozását, mint amilyenek a polgári irodalomban vagyunk tanúi. A Szigeti Veszedelem azonban — bár ízig vérig feudális eposz — már a polgári, nemzeti irodalom előterébe vezet: a feudális osztály nem is tud vele mit kezdeni; a XVIII. századvégi nemzeti mozgalom tudja elsősíben helyesen értékelni.

Kudarac és új feladat

1. A Szigeti Veszedelem megírását követő években Zrínyi tudatosan törekedett az eposzban kifejezett program megvalósítására: a török elleni felszabadító hadjárat megszervezésére. Ennek a tervnek a jegyében állnak katonai tanulmányai és első hadtudományi munkájának, a Tábori Kis Traktának a megírása. A török elleni felszabadító hadjárat számára 1651-ben látott kedvező alkalmat, s ezért a harc gondolatának népszerűsítése érdekében ekkor adta ki eposzát nyomtatásban. A magyar nemesség Zrínyi felhívását közönnyel fogadta; az udvar előtt pedig ellenszenves volt a török elleni harc gondolata. Zrínyi első nagy terve ezzel összeomlott.

2. Az 1640-es években, mialatt Zrínyi főfeladatként a török elleni harcot jelölte meg, lassú erjedés indult meg a magyar főurak egy részének és a Habsburg-udvarnak a viszonyában. A főurak egyre jobban csalódnak Bécs török-politikájában, kezdik észrevenni, hogy nem számíthatnak jelentős segítségre. Másrészt a harmincéves háború befejeztével a súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdő bécsi kormány az árutermelő magyar nagybirtokosok jövedelmeit igyekszik a maga számára megkaparintani. A kamara elsőnek a marhakivitelben leginkább érdekelt Zrínyi-család ellen indít akciót 1650-ben. A Habsburgnyomást legerősebben Zrínyi érezhette, s így a Béccsel szembeni ellenzéki álláspont leginkább benne szilárdult meg. Ezt a folyamatot betetőzte az 1651-ben remélt hadjárat elmaradása, ami Zrínyit a bécsi kormánnyal szembeni haragos kifakadásokra készítette és arra a felismerésre juttatta, hogy a török elleni harcnak Bécs a legfőbb akadálya.

3. A bécsi udvar török politikáját Zrínyi életében, — de később is egészen az 1680-as évekig, — a béke mindenáron való fenntartására irányuló törekvés jellemzi, annak ellenére, hogy Bécs a harmincéves háború után csak kelet felé terjeszkedhetett. Bécsnek azonban csak akkor érdeke a török visszaszorítása, ha nem csak ahhoz van elég ereje, hogy a törököt megverje, hanem ahhoz is, hogy a magyarságot kismizmze »felszabadított« országából. A bécsi politikusok érzik hogy a török kiverése az 50-es, vagy 60-as évek folyamán nem őket,

hanem a magyarokat erősítené. A török kiverése Bécs számára akkor, lesz csak időszerű, amikor Erdélyt és a királyi terület magyar főurait és nemeseit meggyengítették, gazdasági bázisaikat tönkretették. A Habsburg »gyarmatosítás« politikája Zrínyi életében ezért a Habsburgok kezén lévő területek teljes leigázását és Erdély hatalmának megtörését követelte; ehhez pedig a törökkel való béke nélkülözhetetlen volt. A törökkel folytatott békepolitika tehát Bécs malmára hajtotta a vizet, míg a török elleni harc sürgetése egyúttal Habsburg-ellenes jelszóvá vált.

4. Zrínyi politikai koncepciójának kialakulásában jelentős része volt horvát báni tevékenységének. Horvátországban teljes anarchiát talált, s látnia kellett, hogy csak határozott, centralizált kormányzás biztosíthatja a belső rendet és a külső biztonságot, vagyis a feudális uralkodóosztály hatalmának fennmaradását. Rendszínáló politikája során egyes féktelenül garázdálkodó főurakkal került ellentétbe, s ugyanakkor azt kellett tapasztalnia, hogy a bécsi hatóságok éppen ezeket támogatják. Báni tevékenysége tehát elő kellett, hogy segítse abszolutisztikus, de egyúttal Habsburg-ellenes álláspontjának megszilárdulását.

5. Az 1650-es évek elején, a török ellenes terv kudarca után egyre szélesebben bontakozott ki a Habsburgok támadása a függetlenség utolsó maradványai ellen, s a függetlenség bástyája Erdély ellen. Erdély-ellenes intervenciós tervek sorozata jön létre. Ezt a politikát támogatja a magyar klérus és a főurak egy része (Wesselényi, Nádasdy stb.). A Bécs gazdaságpolitikája által sértett főurak Pálffy nádor vezetésével az előbbi udvari párt ellen szervezkednek s II. Rákóczi Györggyel építenek ki kapcsolatot: létrejön a magyarországi Rákóczi-párt. Pálffy halála után e szövetségésen belül Zrínyi lesz a hangadó.

6. Zrínyi és Rákóczi politikai kapcsolatában a fejedelemé a vezetőszerp; Zrínyi nem is gondolt másra, az adott körülmények között nem is lehetett ez máskép. Ez azonban súlyos veszélyt jelentett ez új függetlenségi szervezkedésre, mert nem Rákóczinak, hanem Zrínyinek volt világos elképzelése arról, hogy mi a teendő. Széles nemzetközi látókörrel rendelkezett, ismerte az újkori történelmet, az egyes államok fejlődését és rendelkezett azzal az elméleti felkészültséggel, amely lehetővé teszi, hogy a jelen politikai fordulatait történelmi összefüggéseikkel együtt, helyesen értékelje. Ismerte kora legtöbb élenjáró ideológiai irányzatát és azok tanulmányozása során felkészült saját elméleti munkái megírásához. A magyar politika elméletileg megalapozott legjobb programját az 1650-es években Zrínyi dolgozta ki.

A Vitéz Hadnagy

1. A Vitéz Hadnagy Zrínyi 1650 körüli tanulmányainak, katonai és politikai tapasztalatainak az összefoglalása. Műfaját tekintve : elmélkedés-gyűjtemény ; eltér a Tábori Kis Trakta traktátus műfajától. Nem egyszerre, egységes elképzeléssel írta, hanem részenként 1650 és 1653 között. Főforrásai : Alamo, De Silhon, Malvezzi és Raimondi — XVII. századi államreazon-írók. Bár sok helyen pontosan követi forrásait, vagy egyenesen fordít, tollát a magyar valóság irányítja. Forrásai csak egyes jelenségek, mozzanatok elméleti megfogalmazásában segítettek ; egész művén keresztül következetesen érvényesül a magyarországi viszonyok által kialakított eredeti álláspontja. A Vitéz Hadnagy a XVI.—XVII. századi magyarországi végvári harcok tapasztalatainak elméleti általánosítását foglalja magában, nagymértékben támaszkodva magyar szerzőkre is, első sorban Magyarai Istvánra.

2. A Vitéz Hadnagynak forrásaihoz való viszonyát elemezve meghatározhatjuk helyét a hadtudomány és politikai elmélet újkori fejlődésében. Forrásai az abszolutizmus elméletírói, Machiavelli vulgarizátorai, tacitisták. Zrínyi a többnyire reakciós tacitista forrásokból általában az eredeti haladó machiavellista elemeket emeli ki, és visszanyúl magához Machiavellihez, a forradalmi republikánus burzsoázia XVI. századi elméletírójához. Machiavellitől nem veszi át természetesen a republikánus, polgári gondolatokat, hanem csak Machiavelli programjának első részét : a nemzeti abszolutizmus koncepcióját. A Vitéz Hadnagy tárgyalási módszere is a Machiavellié és Machiavellihez hozza közel Zrínyit művének nemzeti jellege is. Machiavelli meghamisításának, haladó gondolatai eltorzításának századában Zrínyi az olasz elméletíró egyik legeredetibb követőjévé, egy önálló machiavellista koncepció kidolgozójává válik.

3. A Vitéz Hadnagy magában foglalja Zrínyi nézeteit a magyar hadviselés és hadsereg megreformálásáról. Elméletileg fejtí itt ki azokat a gondolatokat, melyek a Szigeti Veszedelemben esztétikai síkon jelentkeztek. A korabeli hadtudomány színvonalán áll, sőt nem egy esetben túl is szárnyalja azt. Haladó oldalról kerül szembe a metodizmussal, a reakciós abszolutizmusok hadtudományával. Ugyanakkor bírálja a végvári vitézkedést, követeli a magyar hadviselés tudományos alapra való helyezését. Zrínyi katonai elméletének lényege : a végvári hadakozás és a metodizmus pozitív elemeinek az egyesítése. Elméletét a török ellen indítandó támadó háborúnak a jegyében alakította ki. Nem a védelem, még csak nem is az aktív védelem, hanem a támadás stratégiáját és taktikáját dolgozza ki.

4. Zrínyi kevés változtatással magáévá teszi Machiavelli politikai morálját és ennek szempontjait érvényesíti a Vitéz Hadnagyban. Nem az egyház által a túlvilági üdvösség szempontjából jónak vagy rossznak minősített tulajdonságok, tevékenységek — erények és bűnök, — kategóriáiban gondolkodik, hanem a sikeres akciók, cselekvések, a vitézség és az eziránti közömbösség, tétlenség, henyélés ellentétében. A »vitézség« zrínyi fogalma a machiavellista »virtù« megfelelője. Machiavelli »virtù«-ja, uomo virtuoso«-ja egyaránt törekedhet helyes, jó, vagy helytelen, rossz célokra. Az előbbi esetben a »virtù« a közjó (bene comune), az utóbbiban pedig az egyéni önző érdek (bene proprio) szolgálatában áll. Ugyanezeket a megkülönböztetéseket Zrínyi is megteszi: a »vitéz« emberek példaképének tekinti a hazája ellen harcoló Caesart és a hódító Sándort éppenúgy, mint a hazájáért harcoló Hunyadi, Mátyást, szigeti Zrínyit. Félreérthetetlenül állást foglal azonban ez utóbbiak mellett; az a vitéz hadnagy, amelynek az eszményképét művében megrajzolja: a közjóért harcoló »uomo virtuoso«.

5. A Vitéz Hadnagyban kristályosodik ki Zrínyi szerencse-elmélete, melynek csirája már az eposzban is benne volt. A Vitéz Hadnagy is tele van még ellentmondásokkal, a VI. discursusban kifejtett véleménye azonban töprengései eredményeképpen leszűrt végső álláspontját mutatják. E szerint Machiavelli fortunájához hasonló szerepet tulajdonít a szerencsének, azzal a különbséggel, hogy a szerencse irányítójaként megtartja az istent. Isten szerepe azonban formálissá válik, a virtus, a vitézség akár jó, akár gonosz célokra irányul is, automatikusan megkapja istentől a szerencse támogatását. A személyes istenség ezáltal személytelen törvényszerűséggé van átalakulóban, jelentősége a virtus megteremtésére redukálódik. Isten fogalmát ezzel egyidejűleg kezdi a fatummal helyettesíteni. Zrínyinek, a szerencsével kapcsolatos elmélkedései alapján, a magyar haladó filozófiai gondolkodás történetében is helyet kell biztosítani.

6. A Vitéz Hadnagy nemcsak elméleti alapvetés, hanem konkrét politikai útmutatás is. Művét Zrínyi több éven át írta, mégpedig éppen azokban az években, amikor politikai elképzeléseiben eltolódás állt be a törökellenes támadó hadjárat tervétől a Habsburg-ellenes szervezkedés és politikai harc programjáig. Ez az eltolódás tükröződik a Vitéz Hadnagyban: a török elleni harc programja mellett kibontakozik már benne a nemzeti abszolutizmus Habsburg-ellenes koncepciója. Tervei legfőbb akadályát a virtussal ellentétes »henyélés« (otium) elterjedésében látja; s ennek az otiumnak a leküzdését tekinti a legfőbb feladatnak. Ebben a tekintetben nem számít a nép kezdeményező erejére, a parasztot a katonáskodásra is alkalmatlannak tartja: mindent az »uomo virtuoso«-tól, a »vitéz

hadnagy«-tól vár. A »vitéz hadnagy« szerepére saját magát érzi a legalkalmasabbnak, vállalni akarja a művében meghatározott ropant feladatot. A Vitéz Hadnagy tehát Zrínyi nemzeti és személyes programját tartalmazza. Elméleti szempontból Zrínyi prózai művei között a Vitéz Hadnagy a legjelentősebb, ez az alapvetés. A Mátyás-tanulmány és a Török Áfium jobban megformált, hatásosabb és Zrínyi elméletét is jelentősen továbbfejlesztő művek ; mégis az itt lefektetett alapokra épülnek.

7. A Vitéz Hadnagy az első magyarnyelvű világi politikai és hadtudományi elméleti munka. Zrínyi ezzel Apácziaival együtt és egyidőben a világi tudományos próza megteremtője lett. A megfelelő terminológia hiányában mindketten nyelvújítókká válnak, de merőben más módon : Apáczai neologizál, Zrínyi latin kifejezéseket illeszt nyelvébe. Ezzel voltaképpen a korabeli élő nyelvi gyakorlatot rögzítette írásban és ezáltal érthetőbbé, művészibbé s hatásosabbá vált, mintha neologizmusokkal tűzdelte volna azt tele. Zrínyi próza-nyelve nem válik nemesi zsargonná, nem hoz létre keveréknyelvet ; eljárása mindössze abban áll, hogy bizonyos, idegen szavakat, illetve jövevény szavakat fokozottan felhasznál és általánossá tesz a mondanivaló jobb kifejezése érdekében. Stílusa művészi stílus, amely ugyan még nem egységes, de felülmúlja tacitista forrásait. A tacitista, metodista írók hűvös, tárgyilagos hangja helyett, minden állítását átfűti a személyes érzelem és szenvedély, a vita hevessége. Tömör, életteli, népi zamatú prózában fejt ki a magyar függetlenség elméletét.

Harc a nemzeti abszolutizmusért

1. A magyarországi Rákóczi-párt a rendiség alapján álló, bukásra ítélt, szervezkedés maradt volna Zrínyi célkitűzései nélkül. Az ő abszolutisztikus koncepciója adott ennek a csoportosulásnak helyes irányt. Az 1650-es években nem a Zrínyié az egyedüli haladó program, vele egyidőben létrejön a puritánusok haladó társadalmi és politikai elképzelése is. Bár ez utóbbi, polgári jellegénél fogva, több szempontból fejlettebb, mint Zrínyié, mégis a Zrínyi útja a helyes út. A puritánok látókörén kívül esnek ugyanis a katonai kérdések, holott a XVII. században a magyar függetlenség ügye, s ezzel együtt a polgári haladás előfeltételeinek a biztosítása : elsősorban katonai kérdés. Zrínyi pedig ezt állította középpontba.

2. A helyes abszolutisztikus és katonai célkitűzés mellett az új függetlenségi törekvések sikerének volt egy másik alapvető feltétele : megtalálja-e a kapcsolatot a néppel, mer-e támaszkodni a nép erejére. A Vitéz Hadnagy alapján erre a kérdésre nemmel kell felelni ; mégis későbbi munkáiban, a Mátyás-tanulmányban és a Török Áfiumban egyre nagyobb szerepet szán Zrínyi a népnek.

Álláspontja megváltozásában a horvátországi parasztfelkelésnek volt elhatározó szerepe. Az 1653-tól 1659-ig tartó parasztmozgalmat egyes földesurak erőszakossága robbantotta ki, s Zrínyi ezt jól látta. Bár mint horvát bán a feudális álláspontot képviselte a parasztfelkeléssel szemben, nem a parasztok fegyveres leverésére, hanem a felkelést kiváltó okok megszüntetésére, azaz a földesurak megrendszabályozására és a felkelőkkel való békés megegyezésre törekedett. Sőt egyes kijelentésekben még a felkelők igazát is elismerte. A parasztoknak ez a hosszú, bátor és következetes ellenállása ismertette meg vele a népben rejlő óriási erőket, döbbsentette rá arra, hogy a parasztok közül kerülnek ki legjobb katonái, ekkor ismerte fel, hogy a népben is van virtus, amely jobb erőforrás, mint az eltunyult nemesség. A parasztfelkelés egyúttal meg kellett hogy erősítse az abszolutizmus szükségességére vonatkozó elgondolását és tovább élte a Habsburgokkal való ellentétet is.

3. A nemzeti abszolutizmus megvalósítása érdekében első lépésként a nádori széket akarta elnyerni. Ennek a célnak a szolgálatában született első publicisztikai írása, a nádori emlékirat. Az 1655-ös országgyűlésen jelentős párttal rendelkezett, de az udvar és a klérus megbuktatta. A középnemességre támaszkodva mégis meg tudta védeni a szabad királyválasztás jogát. A nádorsággal kapcsolatos kudarc és a szabad királyválasztás megtartásáért vívott harc során alakul ki Zrínyi újabb terve : II. Rákóczi György királlyá választásának a gondolata. Az országgyűlés után egyre szorosabb politikai kapcsolat alakul ki Zrínyi és a felvidéki protestáns nemesség között ; e szövetség létrehozásában nagy része van Vitnyédy Istvánnak. Az egyre erősödő Habsburg-ellenes tábor Rákóczi lengyel hadjáratának sikerétől várja a nemzeti királyság visszaállítása kedvező előfeltételének megteremtését. Zrínyi és hívei tervének ez a gyenge pontja : nagyszerű politikai elképzelése Rákóczi elhibázott külpolitikájának függvényévé vált.

A Mátyás-tanulmány

1. A Mátyás-tanulmány 1656—57-ben készült, s Zrínyinek a nemzeti királyság megteremtésére vonatkozó reményeivel van összefüggésben. Meg akarja benne rajzolni annak az uralkodónak az eszményképét, amelyre az országnak szüksége volt és megadni ezzel a nemzeti abszolutizmusnak, a Vitéz Hadnagyénál konkrétabb és továbbfejlesztett programját. Művében a másfél évszázados Mátyás-hagyományra támaszkodik, annak abszolutisztikus és Habsburg-ellenes elemeit fejleszti tovább. Mátyás életére vonatkozólag főforrásai : Bonfini és Heltai ; műfajilag a fejedelmi tükrök

sorába tartozik, elsősorban Pierre Matthieunek XI. Lajosról szóló könyve volt a műfaji mintája.

2. A Mátyás-tanulmány a legszorosabb kapcsolatban van a Vitéz Hadnaggyal: az ott lefektetett elvi szempontok alapján vizsgálja és értékeli Mátyás tetteit; a katonai kérdésekről azonban a politikaiakra helyezi a hangsúlyt. Korábban kialakult elméletének főleg a közjóra, azaz a haza javára vonatkozó tételét fejleszti tovább ebben a művében. Ezzel kapcsolatos az erőszak (háború, vagy fellelés) igazságos, illetve igazságtalan jellegére vonatkozó állásfoglalása: helyesli Mátyás erőszakos megválasztását, de elítéli Csehország elleni hódító háborúját. Más már a népről alkotott véleménye: a közjó itt már nem független a nép javától. A királyokat is ennek alapján ítéli meg: a haza és a nép javára történt tetteik alapján. A Mátyás-tanulmányban Machiavelli etikáját még következetesebben alkalmazza, mint a Vitéz Hadnagyban, de itt is megmarad a saját lábán: a becsület és tisztesség fogalmát — Machiavellivel szemben — a virtus alkotóelemeinek tekinti.

3. A Mátyás-tanulmány tendenciája határozottan Habsburg-ellenes és antiklerikális. Sőt a klérust itt már nemcsak mint a Habsburg-uralom szekértolóját, hanem mint a nép elnyomóját is bírálja. Mátyás királlyá választását elemezve megrajzolja a remélt új királyválasztásra vonatkozó elképzeléseit: az új nemzeti királyt, II. Rákóczi Györgyöt eszerint egy a Habsburgok híveivel szemben erőszakosan fellépő tömegmozgalom emelné a trónra. Zrínyinek ez az elképzelése azonban nem annyira a jelenre, mint inkább a jövőre vonatkozik: ilyen tömegmozgalomnak Zrínyi életében még nem voltak meg a feltételei.

4. A Mátyás-tanulmány Zrínyi prózaírói fejlődésének újabb állomása. A széteső Vitéz Hadnaggyal szemben itt egységesebb kompozíciót hoz létre, s Mátyás alakjának, sorsának ábrázolásában része van az eposz írása közben szerzett tapasztalatainak is. A Vitéz Hadnagyban megjelent elmélkedő stílusa itt éri el tetőpontját: a Mátyás-tanulmány stílusát narratív, moralizáló-fejtegető és szentenciózus stíluselemek szilárd ötvözete jellemzi.

A Mátyás királytól a Török Áfiumig

1. Az 1657-től 1660-ig terjedő évek átmeneti szakaszt alkotnak Zrínyi fejlődésében. Rákóczi lengyel kudarcával és Lipót trónra kerülésével Erdélyre épített terveit összeomlottak: a nemzeti abszolutizmus megteremtése Erdélyre támaszkodva lehetetlenné vált. A felszabadított Magyarország trónjára most már saját magát gondolja a legméltóbbnak.

2. A Habsburg-uralom felszámolására vonatkozó terveit Zrínyi Rákóczi bukása után nem adta fel, de átmenetileg a kérdés megoldhatatlanná vált. A magyar ellenzéki tábor Erdély nélkül gyenge, és ugyanakkor újabb török támadás volt kibontakozóban. Zrínyi számára ezek az esztendőek a tájékozódásnak, a Rákóczi-ba vetett túlzott bizalom következményei levonásának, az ekkor kialakult kül- és belpolitikai helyzet felmérésének az évei. Hasonló zavar és politikai tájékozatlanság uralkodott ezekben az években Bécsben is és a Habsburgokat támogató magyar főurak között is. Figyelemreméltó jelenség azonban, hogy Bécs legfőbb magyar csatlósai (Lippay, Wesselényi stb.) között is kialakulóban van az udvarral szembeni elégedetlenség Erdély sorsára hagyása miatt.

3. A politikai álláspontok 1660 körül, Várad elestével kezdenek világosan elhatárolódni. Az udvar a mindenáron való béke híve, s a béke érdekében legfőbb magyar híveire sincs tekintettel. A klérus és az aulikus főurak a törökkel való háborút kívánják, de nem a magyarság erejére építve, hanem a királyéra és külföldi segítségre. Ezekkel az álláspontokkal szemben alakul ki Zrínyi újabb zseniális koncepciója: a nemzeti erőket mozgósítani és kiállni a török ellen, annak ellenére, hogy a helyzet most sokkal kedvezőtlenebb, mint 1651-ben, mikor a kitűnő alkalmat elszalasztották. Ezt az újabb koncepcióját fejt ki 1660—61 telén írt nagy művében, a *Török Áfiumban*.

A Török Áfium

1. Zrínyi valamennyi nagy prózai műve közül az *Áfium* gyökerzik a legmélyebben a magyar hagyományban. Török elleni riadót ír, s így folytatja a magyar törökellenes irodalmat, elsősorban Magyarira támaszkodva. Magyar mellett az *Áfium* magyar irodalmi előzményei között számom kell tartanunk a *Síralmas Panaszt*, Vitnyédy leveleit és Comenius Magyarországon írt műveit. A külföldi források kérdését a kutatás már korábban tisztázta.

2. Az *Áfium* szerkezete eltér a két előbbi nagy prózai műtől. Mindkettő elmélkedés, illetve elmélkedések gyűjteménye, ahol Zrínyi elgondolásait az összetartozó motívumok összeillesztése során, a különböző helyeken szétszórt megállapításokat egyesítve, kellett kihámozni. Az *Áfium* viszont kiáltvány, publicisztikai írás, ahol a szerző arra törekszik, hogy olvasóját gondolatmenete rabjává tegye és lenyűgözze érvelésével. Ezért a korábbi laza szerkezetekkel szemben itt szilárd és következetes gondolatmenetet találunk. Ez a gondolatmenet két részre tagozódik. Először megsemmisít minden helytelen elképzelést az adott politikai-katonai helyzetről, vagyis eléri, hogy az olvasó ne képzelhessen el más megoldást, mint amit ezután

ő fog javasolni. Ebben az első részben arra a következtetésre jut, hogy a magyarságot egyetlen dolog mentheti meg: a török felett aratott győzelem. E győzelemhez szükséges tennivalókat, konkrét javaslatokat tartalmazza a második rész.

3. Zrínyi a török áfium elleni »orvosság«-ként az állandó nemzeti hadsereget jelöli meg. Gyökeresen új, új típusú hadsereget akar, túlhaladva saját korábbi hadtudományi elképzeléseit is. Most már a parasztot tekinti a katonaság legjobb bázisának, a hadsereg fenntartásához szükséges anyagi eszközöket viszont az uralkodóosztály vagyonából kívánja előteremteni. Az Áfiumban fogalmazza meg a legtisztábban a támadó háború stratégiáját és a háború esetére meghirdeti az egész nép felfegyverzésének az elvét.

4. Bár az Áfiumban Zrínyi a török elleni küzdelmet helyezi előtérbe, elképzeléseit úgy alkotja meg, hogy az beleilleszkedjék a nemzeti abszolutizmus megteremtésére vonatkozó végső célkitűzésébe. Az új hadsereg a Habsburgok elleni eszköz, sőt az uralkodóosztály belső támasza is lenne. Az Áfium is egyébként tele van Habsburg-ellenes célzásokkal, bár taktikai okokból nyíltan nem nyilatkozik Bécs ellen.

5. Zrínyi tervének két gyenge pontja van. Az új hadseregnek Zrínyi szerint az uralkodóosztály kezdeményezéséből kellett volna megszületnie, márpedig ilyen hadsereg megteremtése csak akkor lehetséges, ha erre az uralkodóosztályt kényszerítik. Zrínyi kezében pedig nem volt olyan erő, amellyel ezt megtehetette volna; a nép erejét nem merte, nem is akarta osztálya ellen csatasorba állítani. Zrínyi koncepciójának másik gyengéje: egyes idegen országok katonai erejének téves megítélése.

6. Az Áfiumban éri el Zrínyi próza-stílusa a legmagasabb színvonalat. Az Áfium tárgya és műfaja Zrínyi írói képességeinek a kibontakozásához tágabb teret nyújtott, mint akár a Vitéz Hadnagy, akár a Mátyás-tanulmány. Az Áfiumban szabadon, szinte robbanás-szerűen érvényesülhetett az író személyes szenvedélye. Az elmélkedő stílust itt felváltja egy személyes, lírai, adhortatív és polemikus hang. Az Áfium az első magyarnyelvű, klasszikus publicisztikai remekmű.

Harc a török fegyver és a bécsi ármány ellen

1. Az Áfiummal Zrínyi írói fejlődésében új korszak kezdődött: a publicisztikai művek korszaka. Nagyobb munkát többé nem ír, de annál több kisebb politikai írást. Ezek jórésze formailag magánlevél, a valóságban azonban ezek is a köznek, nem egyszer a nemzetközi közvéleménynek szóltak. Másolatokban, sőt nyomtatásban is terjesztették őket és a kortársak különleges jelentőséget tulajdonítottak Zrínyi leveleinek.

2. Zrínyi törökellenes összefogásra irányuló terveit a klérus által a magyar protestánsok ellen indított akció és a bécsi ármány akadályozta a legjobban. Ezek a körülmények készítetik arra, hogy az 1662 évi országgyűlésen a protestáns nemesekkel harcoljon együtt és szembeszálljon Montecuccolival. Montecuccolival folytatott polémiája a metodizmus és Zrínyi hadtudományának az összecsapása, melyben a metodizmus marad alul. Vitairata szervesen illeszkedik eddigi prózai művei sorába, iróilag is kiváló alkotás.

3. 1662—63 telén az udvar oktalan politikája, a török veszély lebecsülése és a magyar főurak tehetetlensége következtében világgossá válik, hogy az Áfiumban hirdetett program nem válik valóra, hogy az ország teljesen felkészületlenül várja a török támadást. Zrínyi ekkor reménytelennek tartja az ország helyzetét, a végső pusztulásra gondol és önmagát akarja áldozatul dobni a töröknek. Egy új eposz víziója, egy második Zrínyiász rémlik fel előtte: Új-Zrínyivárnak haláláig való védelmezésével dédapja tettét akarja megismételni.

4. Mivel a török nem Zrínyi ellen támadt, heroikus elképzelése nem válhatott valóra. A török dunai győzelmei az udvart és Zrínyi magyar ellenfeleit arra kényszerítik, hogy az ő segítségét kérik. A magyar hadaknak, a császári fővezértől, Montecuccolitol független főparancsnoka lesz ; és így kezdi meg az őszi hadjáratot. Az 1663 évi őszi hadjárat a magyar hadtörténelemnek a tudomány által méltatlanul elfelejtett és elhallgatott ragyogó fejezete. Maroknyi sereggel, zseniális taktikával megállította a török nagy dunai offenzíváját és visszatérésre kényszerítette a nagyvezért. Azalatt a néhány hónap alatt, amíg fővezér volt, megkísérli a hadseregnek, az Áfiumban lefektetett módon való átszervezését, mozgósítani akarja a »szegénységet« : megszünteti a felekezeti viszályokat a hadseregben és a katonai fegyelmet a főuraktól, főpapoktól is megköveteli. Ezért mozdítják el tisztségéből 1663 végén, miután Bécs-t a végveszélytől megmentette.

5. 1664 telén aratja legnagyobb katonai győzelmét a téli hadjárat során. A hadjárat néhány hete alatt megcsillogtatja kiváló hadvezéri képességeit, melyek sokkal nagyobb feladatok elvégzésére is képessé tennék. A hadjárat eredményeit azonban már nem használhatja ki. Miután a főveszély Bécsről elhárult, a bécsi kormánynak már nem érdeke a háború diadalmas befejezése és a török hódoltság visszaszorítása. Az udvar szabotálja Kanizsa ostromát, Új-Zrínyivárt pedig szántszándékkal a török kezére juttatja. 1664 júliusában keletkezik Zrínyi utolsó ismert írása, a császárhoz írt emlékirata, amely Bécs politikájának egyik legszenvedélyesebb leleplezése.

Az utolsó hónapok

1. Bár Zrínyi Kanizsánál és Új-Zrinyivárnál a bécsi politika következtében kudarcot vallott, politikai súlya megmaradt, sőt növekedett. 1663 őszi, és 1664 téli győzelmei alapján nemzetközi tényezővé vált; a külföldi közvélemény, mint a legkiválóbb törökellenes hadvezért ünnepli. Ezzel a nemzetközi tekintéllyel számol a bécsi udvar is, amikor Zrinyit 1664 nyarán hiteginti, ígéretekkel biztatja, mialatt titokban megköti a vasvári békét.

2. A kanizsai és új-zrinyivári események, de főleg a vasvári béke végleg kielezlik Zrínyi és az udvar ellentétét, sőt az eddig auilikus főpapok és főurak is szembeszállnak Béccsel. Egy nagy Habsburg-ellenes összeesküvés van kialakulóban; ekkor épülnek ki Zrínyi francia kapcsolatai. Zrínyi a kezdődő összeesküvés feje, pontos elképzeléseit azonban nem ismerjük, mert nem vetette papírra; óvatossági okokból pedig nem is nagyon nyilatkozhatott róla. Közvetett adatokból mégis következtethetünk arra, hogy új török háború kirobbantásával akarta a Béccsel való szakítást kiprovokálni, vagyis nem adta fel a két ellenség elleni küzdelem elvét. Francia, velencei, valamint a környező — a Habsburgoktól és töröktől egyaránt fenyegetett népektől remélt segítséget; a magyar trónra a francia királyt vagy saját magát szánta. A függetlenség kivívása érdekében most is új hadsereg megteremtését tartja a kiindulópontnak, az új hadsereg kérdésében pedig még bátrabban akar ezután a népre támaszkodni.

3. A vasvári békét követő hónapokban tehát egy nagyarányú koncepció volt kialakulóban az ország függetlenségének visszaszerzése érdekében. Zrínyi halálával ez a koncepció nagyrészt veszendőbe ment: a feudális összeesküvők Zrínyi elképzeléseinek legbizonytalanabb pontjára építettek: a külföldi segítségre. Elejtették viszont Zrínyi terveiből a török elleni harc elvét, a kelet európai összefogásnak és a nép felfegyverzésének a gondolatát, és nem törődtek a katonai kérdésekkel. A Wesselényi-összeesküvés ezzel bukásra volt ítélve.

A Zrínyi hagyomány

1. Zrínyi öröksége évszázadokon keresztül a haladó erők fegyvere volt. A kurucokkal személyi, politikai, elméleti és irodalmi kapcsolatok kötik össze; a kuruc harcok idejében elsősorban a politikai Zrínyi-hagyomány él és hat. A XVIII. században ezt a politikai hagyományt elejtik, de a század végén a felvilágosodás és az irodalmi megújulás ismét felemeli Zrínyi nevét: ezúttal elsősorban a költőét. A reformkorban az irodalmi és politikai hagyomány összeforr, s beletorkollik a 48-as forradalomba. Zrínyi politikai szere-

pét és jelentőségét a legtisztábban Vasváry és Petőfi értékelték, legigazibb irodalmi értékelését pedig Arany adta meg.

2. A reakció sikertelenül próbálta Zrínyit saját magának kiszámítani. Tanításainak egyetlen jogos örököse : a nép Magyarországa; amely a legnagyobb magyar eposz szerzőjét, a magyar politikai elmélet és hadtudomány klasszikusát, az egyik legnagyobb magyar hadvezért és politikust tiszteli benne. Zrínyi alkotásaiban és terveiben a kibontakozás korai fokán lévő nemzeti erők igényei tükröződnek ; ő képes volt ezeket az igényeket felismerni és a fejlődés adott fokán egységbe foglalni : Zrínyi nyitja meg a magyar nemzet ébresztőinek sorát. Zrínyi igazi emberi példakép, a tettek embere, a támadás, a szüntelen haladás híve, a magyar nép legnagyobb fiainak egyike.